

DIYARBAKIR'DA SANAYİLEŞME

Industrialisation in Diyarbakır

Doç. Dr. Emrullah GÜNEY*

ÖZET

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin en kalabalık merkezi olan Diyarbakır'da sanayileşme bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Tarihsel süreç içinde Yukarı Mezopotamya'da sanayileşme nasıl bir gelişim çizgisi izlemiştir; hangi evrelerden geçmiştir? Sanayileşme günümüzde nasıl bir görünümde-dir? Yoğun nüfuslu bir şehir olmasına karşın, Diyarbakır'da gerçek anlamda bir sanayileşmenin varlığından söz edilemeyeceğine göre, bunun sosyal ve ekonomik nedenleri nelerdir?

Diyarbakır'da sanayi gelişmeleri iki evrede ele alınabilir. Cumhuriyet öncesi ve 1923'ten günümüze kadar olan dönem. 1923 öncesinde, gerçek bir sanayi gelişmesi görülmemektedir. Fakat, el sanatları yaygındır ve şehir ile çevresinin gereksinmelerine yanıt verebildiği gibi dışsatım da yapılmaktadır. Tarım ve hayvancılık ürünleri değerlendirilmekte, bazı ürünler işlenip mamül maddeye dönüştürülmektedir. Güneydoğu Toroslarda (Erganimaden) çıkarılan bakır cevheri sayesinde maden eritme ve işleme konusunda önemli gelişmeler görülmektedir. Fakat, elde olunan bakır, çarşı ekonomisinin gereklerine göre işlenmektedir. Yaratılan eserler de yerel kullanıma sunulmakta, ya da yakın ve uzak beldelere satılmaktadır.

1923 yılına gelindiğinde, Diyarbakır'da sanayi tesisi denilebilecek işletmelerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Tahıl öğüten değirmenler, deri işleme atölyeleri, metal ev eşyası yapan küçük işletmeler Osmanlı döneminin Cumhuriyete aktardığı başlıca kuruluşlardır.

Diyarbakır'da elektrik kullanımıyla, küçük de olsa bazı işletmelerin çalışmaya başladığı görülmektedir. Buz üreten buzhane ilk tesis olma özelliğini göstermektedir. 1934 yılında Gümrük ve İnhisarlar İdaresine ait Rakı Fabrikası, yörenin üzümünü değerlendirilmeye başladı. 1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasıyla Türkiye'nin diğer bölge ve şehirleriyle bağlantının kolaylaşması, kapalı ekonomi yönteminin geçersizliğini sağladı. Hammadde getirilmesi, işlenen maddelerin trenle başka yerlere aktarılması kolaylaştı. 1950'li yıllarda Sümerbank Yün Yıkama ve Şayak Fabrikası üretime geçti. 1970'li yıllarda hayvan-

* Dicle Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Bölümü, Diyarbakır.

cılığı geliştirmek için yem; hayvan ürünlerini değerlendirmek için de süt fabrikasıyla, Et Kombinasi çalışmaya başladı. 1980'li yıllarda çimento ve Temsa fabrikaları ile gelişme sürdü ise de, göç verdiği halde, aşırı nüfuslanan Diyarbakır'da sanayileşme istenilen düzeye erişemedi ve Gaziantep ile karşılaştırıldığı zaman ortaya çıkan gerçekte olduğu gibi, geri kaldı. Bunda doğal, sosyo-ekonomik koşulların da etkisi oldu.

ABSTRACT

Industry is the term used to describe all the branches of work that provide people with the goods and services that one's need.

Before 1923, Diyarbakır had no real industrial establishments. There were some cereal mill for flour, some animal skin processing places etc. The numbers of these establishments were rather low. Diyarbakır and its around, there were no energy sources.

After 1923, Diyarbakır began to get some small establishments. Although, these were simple factories. These developments were rather gradually. According to the economical situations, workers were processing the raw materials of agricultural and husbandry products.

Diyarbakır basin is placed at the east of SEAP. The South East Anatolian Project (SEAP) is the most important and inclusive project aimed to decrease the regional development disparities in our country.

Around of Diyarbakır, there are a great deal of energy resources. So, for industrial developments there is no energy problems. But, Diyarbakır can not utilize largely this source. Although, developments by the aid of SEAP, Diyarbakır gains some factories. but for real industrialisation, this is an insufficient position.

The realisation of SEAP, gradually, will contribute greatly to the development in the economic and social structure especially the west side of Karacadağ (Firat subregion). Although it is also expected to contribute indirectly to the Diyarbakır basin's economy.

In Diyarbakır, for manufacturing industry, public sector is dominant. After 1984, private sector built some factories. Private firms bought some establishments from state companies. But, number of both establishments are only a few.

These are industry groups in Diyarbakır:

- Manufacture of food, beverage (drinkings) and tobacco,*
- Manufacture of textile, wearing apparel and leather,*
- Manufacture of non-metallic mineral products.,*
- Metal basic industries.*

Karadeniz kıyılarında Samsun'u Mezopotamya üzerinden İran Körfezi'ne ve Akdeniz kıyılarında Mersin ve İskenderin'u Antep, Urfa platoları ve Yukarı Mezopotamya üzerinden İran'a, Azerbaycan'a, Hazar Denizi kıyılarına bağlayan önemli yolların geçtiği Diyarbakır'da, geçmiş dönemlerden günümüze ne gibi sanayi etkinlikleri ön plana çıkmıştır? Sanayileşme hangi alanlarda belirginlik kazanmıştır? Niçin, zaman zaman gerilemiştir? Bu yazımızın konusu budur.

Diyarbakır'da sanayileşmeyi cumhuriyet öncesi dönemler ve cumhuriyetin kurulmasından günümüze kadar geçen dönem olmak üzere, iki bölümde ele alacağız.

1. Cumhuriyet Öncesi Sanayi Gelişmeleri

1555 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden M.D.'Aramon, Dicle'den alınan bir kanallı suyu ile kent su gereksiniminin karşılandığını belirtmekte, verimli topraklarda tarım ve hayvancılık yapıldığını, üç ay süren yolculuğunda iyi şarap bula madığını, burada yalnız şarabın değil; etin, meyvenin, ekmeğin bol ve en iyi cinsten olduğunu yazmaktadır. Gezgin, kentin çarşısında zengin eşyaların satıldığını da eklemektedir.

Polonya'lı Rahip Simeon, Diyarbakır'da, benzeri ancak, Bursa ve Edirne'de yapılabilecek mücevheratın, pabucun, çizmenin bıçağın, oyma ve kakmanın üretildiği Kuyumcu hanını över. XVII. Yüzyılın ilk yıllarında şehirde bir darp-hanenin de var olması, devletin buraya verdiği önemi göstermektedir.

1630 yılında Diyarbakır'a gelen Jean B. Tavernier de, Dicle'ye açılmış bir kanalla ırmaktan su alındığını belirterek, bu şehre özgü kırmızı marokenin güzelleştirilmesinde bu suyun önemini vurgulamaktadır. Gezgin'e göre, şehirde o kadar çok maroken yapılı ki, halkın dörtte biri geçimini bu yolla sağlar.

XVII. Yüzyıl ortalarında Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik yapısını, en belirgin çizgileriyle, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden öğreniyoruz. Büyük gezgin, şehrin hanlarını, çarşılarını bütün ayrıntılarıyla anlatır. Burada yapılan kılıç, ok, yay, mızrak, ok demiri, hançer, balta çok ünlüdür ve kuyumcular gümüş kap yapımında, altın ve mücevher eşyalar yapımında benzersizdirler. Şehrin ayrıca, kırmızı bezleri, deri eşyaları, pabuç, mest ve çizmeleri de üstün niteliklidir.

1766 yılının mayısında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr su kaynakları kullanılmadığı için toprakların verim gücünü yitirdiğini, üzüm bağlarının harap kaldığını, meşelerden palamut alındığını belirtmektedir.

1827 yılında Diyarbakır'a gelen J.S. Buckingham "Kentin bulunduğu tepenin dibinden Dicle'nin geçişi yöreye canlı bir güzellik, tarımsal servet ve yerel rahatlığın bir bileşimini sunar" demektedir.

Deri, dokuma ürünleri, madeni eşya, ziynet eşyası ve cam XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde Diyarbakır'da üretilen eşyaların başında gelmektedir. Pamuk tarımı, ipekböcekçiliği ve koyun besiciliği gibi dokuma sanayiinin altyapısını oluşturan

önemli unsurlar sayesinde Diyarbakır, dokumacılıkta İmparatorluk içinde önemli bir yere sahip olabilmıştır. Pamuklu dokuma ürünleri XVIII. Yüzyıl içinde, iç piyasanın ihtiyacını karşıladıktan başka, bir kısmı da İtalya, Fransa gibi Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi. Alaca, kuthi, kırmızı bez, telli sevayi, astar, dülbent, basma bellibaşlı ihraç ürünleri arasında ilk sıralarda yer alan zenaat, sanat ürünleriydi.

Diyarbakır'da cüllah denilen pamuklu dokuyan esnafın refah seviyesi diğer esnafa göre daha iyi idi.

Haffaf ve debbağların mal ürettiği deri sanayi önemli bir istihdam alanı idi. Bu esnaf grubu, cüllahlardan sonra en çok vergi veren esnaf idi. Sahtiyan, çizme, kemer, terlik, babuç, mest gibi mallar rağbet görüyordu ve Diyarbakır'da üretilenler gereksinimleri karşıladığı için, başka yerlerden bunlar getirilmiyordu.

Diyarbakır valilerine "maden nazırı", "maden emini" denilmekteydi. Altun ve nühas (bakır), sim vilayet içinde elde edilen başlıca maden olduğundan, imparatorluk ekonomisinde, Diyarbakır önemli bir konumda bulunuyordu. Ergani madenlerinin üretimi, Diyarbakır'ın iktisadi hayatında doğrudan rol oynamaktaydı (Korkmaz, 1988).

1847 yılında Diyarbakır'a gelen Xavier Hommaire de Hell, üzerleri yarı yarıya tahtayla kaplı çarşıları derme çatma baraka olarak anlatmaktadır. Şehre özgü değerli bir kumaş, dikkate değer yerel yapım ürünü bir mal bulamayan gezgin, bir Ermeni bileziğini bile alamamış olmaktan yakınmaktadır. 2.5 metrelik bir kumaşın 50 kuruş olduğunu belirtmekte; Bursa türünde ipekli kumaş dokunduğunu, fakat Bursa'daki gibi altını ipekle kaynaştırma ve güzel desenli renkli kumaş dokuma sanatının bilinmediğini de kaydetmektedir. O yıllarda şehre, 2-3000 develik kervanlarla Hint çiviti, tömbeki ve kahve, Basra'dan manda derisi getirilmektedir. Diyarbakır'dan ise Halep'e ham ipek ve ceviz satılmaktadır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında da, Diyarbakır'da sanayi ana çizgileriyle, daha önceki dönemlere benzer özellikler göstermektedir.

Bu dönemde başlıca sanayi dalları yünlü, pamuklu kumaş ve ipekli dokumacılığıdır. Çetari, manussa, kutni (kutnu), Gazelya, çarşaf, iplik, at kılından ip, işlenmiş manda derisi, keçi derisi tabaklama gibi işler yapılmakta, ürün elde edilmektedir. Dağlık alanlarda, bozkırlarda yapılan hayvancılık, üzerinde çalışılacak maddeleri vermektedir. Diyarbakır'da üretilen işlemeli kumaşların önemli bir bölümü Mısır'a ve İzmir'e, geri kalanı Almanya, İngiltere ve Fransa'ya satılmaktadır. Şehirde, eskiden olduğu gibi, boyanmış maroken, semer, at koşum takımları üretimi sürmektedir. Demircilik, bakırcılık, kuyumculuk önemini korumaktadır. Halkın gereksinim duyduğu toprak çanak, çömlek, testi de şehrin içinde, Dicle'nin killi çamurundan üretilmektedir.

Dışsatımı yapılan mallar arasında maden cevheri olarak bakır; hayvancılık ürünü olarak tiftik, yapağı, kıl; bitkisel madde olarak da kitre, meşe palamudu ilk sıralarda yer almaktadır.

XIX. Yüzyılın sonlarında ve XX. Yüzyılın ilk yıllarında, Diyarbakır ve yöresi sosyal huzursuzluğun yaygınlaştığı alanlardır. Şehir ve çevresinde etnik yapı büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Renkli ve irksal mozaik özelliği vardır. Yerleşik Türkler ve göçer-konar Türkmen toplulukları, dağlı aşiretler nüfusun büyük bölümünü oluşturmaktadırlar. Üç ayrı mezhebe bölünmüş Ermeniler ikinci sırada sayısal çoğunluğa sahiptirler. Yakubiler, Keldaniler, Ortodoks ve Katolik Rumlar, Müslüman Araplar, Süryaniler, Yezidiler, Çingeneler bellibaşlı diğer etnik gruplardır.

Kırsal bölgeleri etkileyen eşkiyalık hareketleri nedeniyle özellikle Ermeniler Diyarbakır'a göç etmektedirler. Şehirde büyük devletlerin konsoloslukları vardır ve bunlar, Türk dışı toplulukların koruyuculuğunu üstlenmiştir. Rus Çarlığı, Ermenileri kışkırtmaktadır. Ermeniler de zaman zaman ayaklanmaktadırlar. Padişah 2. Abdülhamit'in Doğu Anadolu'nun güvenliğini sağlamaları için kurduğu Hamidiye Alayları da yer yer, zaman zaman hem aşiretlere karşı, hem de Ermenilere karşı kullanılmakta; İmparatorluğun İran ve Rus sınırına doğru olan bölgeleri huzura kavuşmamaktadır.

Dicle Üniversitesi Tıp Tarihi Uzmanı Abdüsettar H. Avşar'ın verdiği sözlü bilgiye göre, kırları etkileyen güvensizlik sonucu Diyarbakır'a göç eden Ermeniler, Eşfel bahçelerinde, bahçelerin sınırlarında yetişen dut ağaçlarının varlığıyla ipekböcekçiliğini geliştirmişlerdir. Hazro ve Kulp'ta da koza elde edildiğinden, bu iş kolu da da canlanmıştır.

XX. Yüzyılın ilk yıllarında Dicle'nin kıyılarından sağlanan kuvars kumlarından cam üreten 7 imalathane olduğunu Avşar'dan öğreniyoruz. Şehirde meşe ve kavak ağaçlarından kağıt üreten atölyeler de bulunmaktaymış. Kelekleme Aşağı Mezopotamya şehirlerine cam ve kağıt gönderilmiş. On gözlü köprü'nün yanında keleklerin hareket ettiği bir "ihraç iskelesi" varmış. Köprü'nün gözleri dar olduğundan, kelekler Dicle'nin akıntısının yardımıyla, buradan sonra, herhangi bir engele takılmadan ilerleme olanağı bulabilirlermiş. Cevahirciler Çarşısında traş edilen elmaslar Rusya'ya ve Avrupa'ya gönderilmiş.

Doğal olarak yetişen menekşe ve kültürü yapılan gül, Diyarbakırda bir sanayi kolunun doğmasına yol açmıştır. Menekşe ile işlenen gülden rakı elde edilmiş. Aromatik değeri yüksek olan rakı çok yeğlenirmiş. Eşfel bahçeleri meyvelik ve menekşelik olduğundan ve iklim gül fidanlarının yetişmesine, güllerin kokulu olması elverişli olduğundan, rakı üretimi için gerekli olan iki madde yerinde ve bolca bulunmuş. Ayrıca, kurutulmuş menekşe yerli baharat satıcılarına ya da Musul, Bağdat, Kerkük, Basra gibi yerlerdeki attarlara dağıtılmış.

Rakı dışında, gül yapraklarının bir başka sanayii beslediği görülmektedir. Diyarbakır'da uygun ekolojik koşullarda yetiştirilen Muhammedi gülleri yağ sanayi için elverişli imiş. Günümüzde sağlıksız kentleşmenin ilginç örneklerinin sergilendiği Bağlar yöresi bu sanayi için güllerin yetiştirildiği güllük imiş.

Padişah 2. Abdülhamid'e, her yıl, 2 okka imbikten çekilmiş gülyağı gönderilmiş. Günümüzde Dicle Üniversitesinin kampüsünün bulunduğu Kıtırbil köyü çevresinde de güllükler oldukça geniş alan kaplıyormuş.

Osmanlı şehirleri arasında karpuz rakısı Tekirdağ'dan sonra ikinci olarak Diyarbakır'da yapılmış. Anason kullanılmadan ve maya yoluyla elde edilen bu rakıyı üretenler daha çok Ermeni ve Süryanilermiş. Rakı tüketimi, özellikle gayrimüslim topluluklarda fazla olduğundan, gereksinim fazlası "müskirat" keleklerle Mezopotamya'nın diğer şehirlerine ya da kervanlarla İstanbul'a, İzmir'e, Adana'ya gönderilirmiş.

XX. Yüzyılın ilk yıllarında Erganimaden bakır cevheri önemini korumaktadır. Ocaklardan çıkarılan ham cevher işlenerek kara bakır haline getirilmekte ve develere, katırlara yüklenerek Tokat'a gönderilmektedir. Bakır burada "kırmızı bakır"a dönüştürülmektedir. Bakır, cevher olarak ya da işlenmiş şekilde İskenderun'a ulaştırılıp dış ülkelere de gönderilmektedir. Fakat, yüzyılın başlangıcında dünya bakır piyasasında büyük dalgalanmalar olmuş; fiyatlar düşmüştür. Maden çıkartılan yerler Samsun'a ve İskenderun'a (iki denizde iki liman) uzaktır; yollar bozuktur. Öte yandan, ocaklarda ve eritme fırınlarında aşırı kereste, tomruk, odun kullanıldığından yöre ormanları tüketilmiştir. Ormansızlık, cevher üretimini olumsuz yönde etkilemiştir.

2. Cumhuriyet Döneminde Sanayi Gelişmeleri

1 Şubat 1925'te başlayan Şeyh Sait ayaklanmasını, genç Cumhuriyet güçleri, bastırmakta zorlandı. Elaziz'i, Genç'i ve Diyarbakır'ı etkileyen başkaldırı ancak 9 mart günü durdurulabildi. Ağır kış koşulları, demiryolunun olmaması, karayollarının bozukluğu yanında henüz motorlu taşıma araçlarının yokluğu gibi nedenlerle ordu birliklerinin ayaklanma bölgesine taşınması çok büyük güçlüklerle gerçekleştirilirdi. Başkaldırının önünün alınması bütün yurttan sevinçle karşılandı; 2 yaşındaki cumhuriyetin kendine güveni arttı. Fakat, bu korkunç isyanın Diyarbakır'a büyük zararları dokundu. 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşmasında "Musul Sorunu" çözümlenmeden kalmıştı. İngilizler sorunu "Cemiyet-i Akvam"a götürdüler. Fakat, Şeyh Sait ayaklanmasından yorgun çıkan Türkiye 1926 Musul Sorunu Görüşmelerinde ısrarcı olmadı ve Dicle havzasındaki bu Türk-Türkmen bölgesi, Kerkük ile birlikte Büyük Britanya'nın mandaterliğine terkedildi. Diyarbakır ile Musul arasında organik bir bağ vardı. İkiside Dicle üzerinde çalışan kelekler, özellikle ırmak sularının bol olduğu, seviyenin yüksek olduğu kış ve ilkbahar dönemlerinde her çeşit tarım, hayvancılık ürünlerini, maden cevherlerini taşıyorlardı. Musul'un Türkiye Cumhuriyeti toprağı olmaması, Diyarbakır'ın hinterlandını daraltmıştı. Diyarbakır, Musul'un elden çıkmasıyla, ticari, sınai alanda soluksuz kalmıştı. Ulusal sınırların çizilmesi ve Büyük Britanya'nın Irak ordusunun sınır boylarında yerleşmesi, kervan ticaretini de durdurmuş ve Dicle üzerinde kelek taşıma yapma olanağı da kalmamıştı.

Cumhuriyet döneminde, sanayi tesisi denilebilecek ilk kuruluş "buzhane" olmuştur. Mezopotamya sıcaklarının nisan-ekim ayları arasında sürdüğü şehirde buza duyulan gereksinim büyüktü. Güneydoğu Toroslardan sertleşmiş kar kütleleri getirilmekteydi; fakat, bunların miktarı azdı ve şehir halkına yetişmiyordu. Küçük bir jeneratörün elde ettiği elektrik sayesinde buzhane çalışmaya, buz üretmeye başladı. Jeneratörden ayrıca vali konağına da elektrik veriliyordu.

1934'te elektrik üretimini artıran bir dizel motorlu santral çalışmaya başladı. İnhisar İdaresine ait Tekel Rakı Fabrikası da aynı yıl içki üretimine geçti.

Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolunun 23 Kasım 1935'te açılmasıyla, Diyarbakır ve yöresi Doğu Akdeniz kıyılarına bağlanmış, kapalı ekonominin dar kalıplarından kurtulmaya başlıyordu. Demiryolu, sosyo-ekonomik yapıda büyük değişikliklere yol açıyordu. Liseyi bitiren gençler, üniversite öğrenimi için İstanbul'a daha kolay gidebiliyorlardı. Denilebilir ki, Diyarbakır'ın Türkiye ile gerçek anlamda entegrasyonu, demiryolunun şehre ulaşmasıyla başlamıştır. Ne var ki, Bismil'den sonra yolun Kurtalan'da sona ermesi, büyük umutlar bağlanan demiryolunun bekleneni verememesine neden olmuştur.

Diyarbakır'da 1952'de, Sümerbank Yün Yıkama ve Şayak Dokuma Fabrikası işletmeye açıldı.

Diyarbakır "Kalkınmada Öncelikli İl" statüsüne 1968 yılında alındı. Fakat, yatırımcılara birçok teşvik sağlanmasına karşın, özel sektörün ilgi göstermemesi dikkati çekmektedir. 1970'lerden sonra da, Diyarbakır'da projelendirilen ve gerçekleştirilen bazı sanayi tesisleri kamu yatırımlarıdır. Bunlar arasında 1975'te üretime başlayan Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikası, 1974'te açılan EBK Et Kombinasyonu, 1976'da açılan Türkiye SEK Fabrikası ve yine aynı yıl açılan Türkiye Yem Fabrikasıdır.

1927 SANAYİ SAYIMINA GÖRE İŞYERİ VE ÇALIŞAN SAYISI (DİE)

Sektörler	İşyeri sayısı	Çalışan Sayısı
Maden çıkarma sanayii	2 % 0.25	14 % 0.42
Tarıma dayalı sanayi	348 % 45	1159 % 35.3
Dokuma sanayii	199 % 26	957 % 29.2
Ağaç ürünleri sanayii	50 % 6.4	136 % 4.15
İnşaat sanayii	22 % 2.9	570 % 17.4
Maden, maden işi-makina	133 % 17.2	376 % 11.47
Kağıt ve basım san.	2 % 0.25	12 % 0.36
Kimya sanayii	15 % 1.94	41 % 1.25
Diğer san. dalları	2 % 0.25	11 % 0.33
Toplam	773	3276

1980 GENEL SANAYİ ve İŞYERLERİ SAYIMI (DİE)				
Sektörler	İşyeri sayısı	1 kişilik	2-9 kişi	10- kişi
Gıda, içki, tütün san.	202 % 19	32	154	16
Dokuma, giy. deri san.	301 % 28	108	191	2
Orman ür. mobilya san.	121 % 11	42	79	-
Kağıt ve basın san.	13 % 1	-	12	1
Kimya Sanayii	27 % 2.5	5	19	3
Taş ve toprağa bağlı	12 % 1	1	10	1
Metal eşya-makina im.	390 % 37	115	270	5
TOPLAM	1066		735	28

1980 sonrasında kurulan diğer tesisler de şunlardır: Türkiye Elektromekanik Sanayi (Temsal) Buhar ve Su Türbinleri Fabrikası, Jeneratör ve Motor Fabrikası, Küçük Su Türbini ve Pompa Fabrikası, Tekel İçki ve Sigara Fabrikası. Fakat aşağıda açıklanacağı gibi finans kaynağı sağlanamaması, zorunlu ek tesisler bitirilemediği için, bunlardan bazıları da çalışmamakta ya da düşük kapasiteyle üretim yapmaktadır.

53 yıl ara ile yapılan iki sanayi sayımına göre Diyarbakır'da, işyeri ve çalışanlar sayısı önemli değişiklikler göstermektedir.

1927'de tarıma dayalı sanayi tesisleri ve buna bağlı olarak çalışanlar sayısındaki çokluk dikkatini çekmektedir. İnsan beslenmesinde büyük yeri olan tahılın öğütülüp un haline getirildiği değirmenlerin "sanayi tesisi" sayılması sayısal değerlerde büyümeye yol açmıştır. Aslında bunlar, büyük kasabalarda, su gücünden yararlanılarak çalıştırılan değirmenlerdir. Çünkü, 1927'lerde Güneydoğu Anadolu kırsalı henüz büyük ölçüde motorla tanışmamış bulunuyordu. Kaldı ki, Dicle ve kolları üzerinde yapılan basit değirmenlerde un öğütme olanağı varken, bunu elektrikle, makinayla çalıştırmak da gereksiz görülmektedir.

Bu sayımdan 53 yıl sonra, Diyarbakır kırsal (rural) karakterini korusa da, tarım ürünlerine dayalı sanayi yine önemli olmaya devam etse de, artık ilk sırada metal eşya-makina imali sanayii gelmektedir. 1950 sonrasında başlayan tarımda makinalaşma, un değirmenlerinin entegre fabrikalara dönüşmesi, karayollarında gelişmelere bağlı olarak motorlu taşıt sayısındaki büyük artış, Fırat ve Dicle üzerinde yapımına başlanan ya da projelendirilen hidroelektrik santralleri, Diyarbakır'ı hinterlandı çok geniş olduğu için de, metal eşya-makina imali sanayiinde önemli bir merkez konumuna getirmiştir.

1994 sonu itibarıyla Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odasına sadece 18 kuruluşun kayıtlı olması, Güneydoğu Anadolu'nun en gelişmiş ili olması gereken Diyarbakır'ın sanayi alanındaki geri kalmışlığının da bir göstergesidir. Kayıtlı 18

**DİYARBAKIR TİCARET ve SANAYİ ODASINA KAYITLI TESİSLER ve
ÇALIŞTIRDIKLARI PERSONEL SAYISI**

ADI	YILLIK ÜRETİMİ	PERSONEL SAYISI
Barış Gıda Ürünleri Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.	1 525 ton/yıl	4
Roj Nebati Yağ sanayi İthalat, İhracat ve Ticaret Ltd. Şti.	Günlük 100 ton/yıl çekirdek, 40 ton/yıl rafine yağ	81
Gap Tuğla Kiremit Sanayi ve Ticaret A.Ş.	4.000.000 ton/yıl (yarım kapasite)	30
Mehmetoğlu Kollektif Şirketi	24 840 ton/yıl un	24
Diyar-San Çelik Profil	110 tank, römork, kamp treyler, 140 ton çelik profil	13
Er-Teks Hidrofil Pamuk Sanayi ve Ticaret A.Ş.	140 ton/yıl hdr. pamuk	20
Kilsan Tuğla ve Kremit Sanayi Ve Ticaret Ltd. Şti.	12 mily ton/yıl tuğla, kr.	84
Dicle Un ve İrmik San. ve Tic. Ltd. Şti.	1800 ton/yıl elyaflı pam.	102
Akıll Tarım Ürünleri San. ve Tic. A.Ş.	4 129 496 kg/yıl preseli pam. 1 112 543 kg/yıl yağ, 9 474 432 kg/yıl küspe	300
Öz Topraksan Tuğla Kiremit Fabrikası Ticaret Ltd. Şti.	10 mily adet tuğla, kir. (Yarım kapasite)	147
Özsözgün Ticaret	108 000 metre/yıl tül	9
İzzettin Kavak Demircilik Tic.	720 ton/yıl demir tel	6
Akkaya Tarım Ürünleri Sanayi Ticaret İhracat-İthalat Ltd. Şti.	1000 ton/yıl ely. pam. 1980 ton/yıl çiğit	91
Veysel Ticaret Parfümericilik A.Ş.	12000 lt/yıl kolonya	12
Mezopotamya Toprak Ür. San. Yatırım Dış Ticaret A.Ş.	50000 ton/yıl kırmızı mercimek, hububat	10
İtimat Plastik	1 068 480 kg/yıl Muhtelif ebat bidon, fıçı	11
Güneydoğu Tavukçuluk San. Koll. Şti	5.500 000 adet yumurta	15

kuruluşun da önemli bir kısmı pamuk ve tahıl işleyen tesislerle tuğla, kiremit üreten toprak sanayii kuruluşlarıdır. Kamuya ait bazı tesislerin dışında, Diyarbakır sanayiinin önemli bir darboğazda olduğu çok az sayıda işçi çalıştırılabildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre hazırlanan Nüfusun sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (21-Diyarbakır) çalışmasına göre, esas meslek olarak Diyarbakır genelinde toplam 94 007 işçi çalışmaktadır. İmalat sanayiinde çalışanların sayısı 11 301'dir (% 12.0).

Tabloda, imalat sanayi kolları ve çalışanların sayıları verilmiştir.

Sanayi Kolu	Çalışan İşçi sayısı	%
Gıda, içki tütün	2 832	25.05
Dokuma, giyim eşyası deri	3 589	31.75
Orman ür. mobilya	1 288	11.39
Kağıt, basın	157	1.38
Kimy, petr, köm, kauç, plast	460	4.07
Taş ve topr. dayalı san.	750	6.60
Makina ve teçhizat, ulaşt. aracı ilmi ve meslek ölçme aletleri san.	1 875	16.6
Diğer imalat san.	280	2.5
Toplam	11.301	

Kaynak: T.C. Başbakanlık DİE yay.

A. İçki, Besin, Yem Üretim Tesisleri:

1. Avrupa Konseyi İspirtolu İçkiler Komitesi, Türk Rakısını şöyle tanımlamaktadır: "Türk Rakısı, kısmen rektifiye edilmiş yüksek dereceli (93-94) kuru ve yaş üzüm ham ispirosunun (suma) özel imbiklerde kendine özgü yöntemlerle ve anason tohumu ile ikinci kez damıtılarak kısmi bir tasfiyeye tabi tutulması ile elde edilen damıtık bir içkidir." Bitkisel hammaddesi kuru ve yaş üzüm ile anason tohumu olan rakı, dünya bağcılığında ilk sıralarda yer alan Türkiye bağcılığı, Akdeniz ve Avrupa ülkeleri içinde önemli yeri olan Anason üreticiliğimizin doğal bir sonucu oluşmuş bir içki görünümünde ise de benzer koşullara sahip ülkelerde aynı özelliklerde içki üretilmemesi, sözkonusu içkinin Türkiye'ye özgü olduğu görüşünü desteklemektedir.

Diyarbakır'da, imparatorluk döneminde gayrimüslim toplumlardan Süryani ve Ermenilerin menekşeli gül rakısı yaptıkları, karpuzdan şarap yaptıkları bilinmektedir. Fakat, "İnhisarlar İdaresi" 1930'lu yıllarda, Türk rakısının varlığını korumak ve geliştirmek amacıyla ve bölge insanının ürününü değerlendirmek, iş alanı açmak düşüncesiyle, fabrikasyon üretim için Diyarbakır İçki Fabrikasını kurmuştur.

1932 yılında Diyarbakır'ın iktisadi hayatına giren fabrika, 1991'e kadar Dağkapı'daki tesislerde üretim yapmıştır. 60 yıl gibi uzun bir süre çalışması nedeniyle ekonomik olma özelliğinde zamanla azalmalar olmuş, araç, gereçlerde yıpranmalar gözlenmiş ve şehir merkezinde bulunmanın çevre açısından yarattığı sakıncalar da gözönüne alınarak, Çınar yakınında Dicle vadisinde Çarıklı Köyünde yaptırılan modern tesislerine taşınmış; 1988'de deneme üretimine başlanmıştır.

İlk kurulduğu yıllarda fabrika, yılda üç milyon kg kuru üzüm kullanmaktaydı. 190-200 ton anason değerlendiriliyordu. Üzüm Urfa, Birecik, Mardin, Nusaybin, Midyat'tan; anason da Tefenni'den getirtiliyordu. Fabrika, küçük eklemelerle 1.5 milyon lt/yıl rakı üretim kapasitesine ulaşmıştı. 1992 yılı verilerine göre, Diyarbakır Tekel İçki Fabrikası, Türkiye'nin toplam rakı üretiminin % 18.3'ünü üreterek, bu alanda çalışan 5 fabrika arasında üçüncü sırada yer almaktadır. Üretim modern yollarla yapılırsa da, miktar olarak 1930'lu yıllardaki düzeyde kalmıştır (1.5 mily. litre).

Rakı üretiminde kullanılan başlıca maddeler şunlardır: Suma, saf ispiroto, anason (Pinpinella anisum), su, şeker. Modern teknolojiye göre üretim yapan fabrikada artık Tefenni değil; Denizli anason tohumu kullanılmaktadır ve yıllık alım miktarı 900 tona çıkmıştır. Kuru üzüm gereksinmesi de yöreden değil; İzmir (Tariş)den karşılanmaktadır. Ancak, yöre/bölge dışından üzüm alımı sabit bir karar değildir. Mardin, Savur ve Batman, Gercüş yöresinin Merzuna ve Kelkuşi üzümleri ile Çüngüş ve Çermik'in Deyvani, Zeyti, Haseni üzümleri rakı üretiminde önem taşımaktadır. Rekolte yıllara göre büyük dalgalanmalar gösterdiğinden, Fabrika yönetimi zorunlu olarak Tariş'le bağlantı kurmakta; alım yapmaktadır.

Fabrikada 463 işçi ve 13 memur çalışmaktadır. Elde edilen rakı, başta Diyarbakır olmak üzere Samsun, Trabzon, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, Kars, Malatya, Rize, Sivas, Van, Siirt ve Aydın Tekel Başmüdürlüklerine gönderilmektedir. Ayrıca 300 bin litre dökme olarak Ankara Bira Fabrikasına ulaştırılmaktadır.

2. Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Diyarbakır Süt ve Mamülleri İşletmesi modern süt teknolojisinin bir sanayi kolu olarak yöre hayvancılığının geliştirilmesi, elde olunan sütün işlenmesi, değişik mamullere dönüştürülmesi amacıyla kurulmuştur. TSEK'nin bu tesisi GD Anadolu Bölgesinde kurumun tek işletmesi olma özelliğindedir.

1987	1 421 ton çiğ süt
1988	2 987 ton çiğ süt
1989	2 650 ton çiğ süt
1990	2 578 ton çiğ süt
1991	875 ton çiğ süt
1992	1 414 ton çiğ süt

Diyarbakır Süt ve Mamülleri İşletmesi 1976 yılında, 6000 ton/yıl süt işleme kapasitesiyle Silvan yolu üzerinde, Dicle ırmağı yakınında, Sadi köprüsü yanında kurulmuştur.

Tesiste işlenen sütler Ceylanpınar Devlet Tarım İşletmesinden, Tavuklu, Çataksu, Zozunç (Merkez ilçe köyleri) ve Çermik'ten sağlanmaktadır. Süt alımında yıllara göre önemli dalgalanmalar olmaktadır:

İşletmeye getirilen süt ön işlemeden geçirilmekte, örnekler laboratuvarında incelenmekte ve üretim akışına sunulmaya uygun süt tartıldıktan sonra pastörezi ünitesine verilmektedir. Pastörizasyon ve sterilizasyon işlemleriyle patojen mikroorganizmalar, virüsler ve diğer zararlılar yok edilmekte, mikroplardan arındırılmaktadır.

İşletmede elde edilen ürünler şunlardır: Pastörize süt, yoğurt, peynir (beyaz, kaşar), tereyağ, sadeyağ.

Diyarbakır Süt ve Mamülleri İşletmesi, ürettiklerini başta Diyarbakır ili olmak üzere Şanlıurfa, Batman, Mardin gibi komşu illerin gereksinimlerini karşılamaktadır. Ürünler özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında değerlendirilir. Hastaneler, yatılı okullar, devlet dairelerinin kantin ve yemekhaneleri gibi.

İşletmede 34 işçi ve 10 memur görev yapmaktadır (1993). Tesiste çalışmaya başlayan işçilere, önce, üretim akışı ile ilgili ön bilgiler verilmekte, daha sonra bunlar pratiğe aktarılarak beceri ve ustalık kazandırılmaktadır. Fabrikanın il merkezini Silvan'a bağlayan karayolu üzerinde yer alması, hammadde sağlanmasında, dağıtımında olduğu gibi, işçilerin taşınmasında da herhangi bir sorun yaratmaz. Ancak, tesiste çalışan görevli sayısı 1985'ten günümüze sürekli olarak azalmaktadır. 1985'te 112 olan toplam eleman sayısı, 1993'te 44'e düşmüştür.

GAP'ın hayvancılık sektöründe yaratacağı olumlu gelişmelere koşut olarak, kültür ırkı süt sığırı yetiştirme konusu önem kazanacağından, TSEK tesislerinin, daha sağlıklı ve kolay yoldan çiğ süt satın alabileceği sanılmaktadır. Hammadde sağlanmasında kolaylık, üretimi de etkileyecektir.

TSEK Diyarbakır Süt ve Mamülleri İşletmesi 1993 yılında özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bu konuda büyük tartışmalar yapılmaktadır. Fabrikada çalışanlar, işletmenin kendilerine devredilmesini istemektedirler.

3. Yem Sanayi TAŞ Diyarbakır Yem Fabrikası 1976 yılında üretime başlamıştır. Açıldığında bir kamu kuruluşu olan fabrika 1994 Nisanında özelleştirilerek "şahıs malı" haline getirilmiştir. Fabrika Dicle vadisinde, Silvan yolundadır.

Fabrikada hammadde olarak arpa, buğday, yulaf, mısır, kepek kullanılmaktadır. Ek olarak da tuz, melas, mozaik tozu değerlendirilmektedir. Elazığ ve Muş'taki şeker fabrikalarından melas; soya küspesi, pamuk küspesi Adana ve Hatay'dan getirilmektedir.

1976'da 8 ton/saat kapasiteyle çalışan ve kırma yem üreten fabrika daha sonra yapılan çalışmalarla 15 ton/saat üretim yapar duruma getirilmiştir. Ancak, özelleştirildikten sonra, % 30 kapasiteyle çalıştığından üretimde büyük düşüşler olmuştur. Günümüzde 15-20 000 ton/yıl yem elde edilmektedir.

Yem Sanayii TAŞ Genel Müdürlüğüne bağlı 25 fabrikanın 13'ü Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindedir. Yakın çevrede Hilvan ve Tatvan'da yem fabrikaları bulunduğundan, Diyarbakır yem fabrikasının ürünlerini satacağı alan sınırlandırılmış durumdadır.

Arık ailesinin işlettiği fabrikada genellikle büyükbaş hayvanlar için yem üretilmektedir. Küçükbaş hayvan yemi, kümes hayvanı yemi de elde edilmektedir.

Kamu işletmesi iken 57 çalışanı bulunan fabrika, özelleştirildikten sonra 25-30 arasında işçi çalıştırmaktadır. Diğer görevli sayısı da 5'tir.

1980 sonrasında artan kırlardan şehirlere göç olayı, hayvan besleme konusunda birçok olumsuz gelişmeye yol açmıştır. Köyünde yaşarken hayvan besleyen insanlar, çayır ve otlaklar ortadan kaldırıldığı için, zorlanarak da olsa, fabrika yemi satın almak zorunda kalıyordu. Bu da, yem üreten tesislerin çalışmasına neden oluyordu. Fakat, şehre göç ederek bir gecekonuda yaşamaya başlayan insanın yaptığı ilk iş, beslediği hayvanını kasaba ya da et kombinasına satmaktır. Hayvancılık gerilemekte ve bu da yem üretimini olumsuz yönde etkilemektedir.

Arık ailesine ait iki yem fabrikası daha bulunmaktadır: Siverek yolu üzerinde ve Silvan yolu üzerinde.. İşletme kredisi zorunluğu içinde bulunduğundan ve üretilen yem satılmadığından Silvan yolu üzerindeki fabrika çalıştırılmamaktadır.

4. EBK, Diyarbakır Et Kombinasi: yörede yetiştirilen büyük ve küçükbaş hayvan varlığını değerlendirmek amacıyla 1973 yılında açılmıştır. Hayvan besiciliğini teşvik; üreticinin yetiştirdiği hayvanı gerçek değeri üzerinden satın almak suretiyle ekonomik destek sağlamak EBK'nun görevleri arasındadır.

Diyarbakır şehrinin Şehitlik mevkiinde bulunan Kombinada 1994 sonu itibarıyla 125 kişi çalışmaktadır. Bunun 92'si işçi ve 33'ü memurdur. Tesis özelleştirme kapsamına alınca 25 yılını dolduran işçiler zorunlu (re'sen) emekliliğe tabi tutuldu. Yerlerine yeni işçi alınmadığından, çalışan işçi sayısı böylece azaltılmış oldu.

Diyarbakır havzası, hayvancılık açısından küçükbaş hayvan yetiştirmeye daha elverişlidir. (Topo-biyo-klimatik faktörler). Fakat Kombina, daha çok büyükbaş hayvan satın almakta ve değerlendirmektedir. Çünkü, tüketimde sığır eti yeğlenmektedir. Silahlı kuvvetler eskiden koyun eti alırdı; günümüzde sığır eti daha çok tüketilmektedir. Diğer kuruluşlarda benzer bir tüketim eğilimi dikkati çekmektedir.

Aşağıdaki tabloda Kombina'nın yıllara göre satın aldığı büyük ve küçükbaş hayvan durumu görülmektedir.

Yıl	Büyükbaş hayvan	Küçükbaş hayvan
1990	7 802	498
1991	3 853	-
1992	8 645	754
1993	11 215	346
1994	6 623	-

Görüldüğü gibi, 1994 yılında, satın alınan hayvan sayısı, bir önceki yıla oranla yarı yarıya düşmüştür. Bölgede hayvancılığın gerilemesi bunda etkili olmuştur. Kombina, satın alınacak miktarda hayvan bulamamaktadır. Belediyesinin bir mezbahasının bulunmadığı Diyarbakır'da kaçak et kesimlerinin çokluğu da bir diğer etkidir.

Hayvan sahiplerine, 1994 yılında, çıplak fiyat olarak 1 093 830 kg karşılığı 98 milyar 178 milyon 396 243 TL ödeme yapılmıştır.

Beslenme durumuna ve randımana göre hayvan fiyatları farklılık göstermektedir. Örneğin, 55 randıman etin kilosu 140 540 TL iken, 60 randıman etin kilosu 154 594 TL'dir. Fiyat farklılığı, besicinin hayvanını daha iyi yetiştirmesini teşvik düşüncesinden ileri gelmektedir. Daha kaliteli üretim yapan besici daha çok kazanç sağlamaktadır.

Kombinanın ürettiği et, gövde olarak TSK (ordu) birliklerine verilmekte, artanı EBK'nun büyük ve frigorifik tesisatlı kamyonlarıyla, gereksinim duyulan diğer kombinalara gönderilmektedir. Preparatlar olarak rosto, kıyma, bonfile, kuşbaşı, antrkot (kontrfile) elde edilmektedir. Diyarbakır'da 2 et preparat satışı yeri (reyon) bulunmaktadır. Sakatat ve deri Kombina'da kalmaktadır. Salamurası yapılan derilerin ihalesi Ankara'da gerçekleştirilir. Kamu ve özel kuruluşlar ihaleye girer. Sümerbank'ın ayakkabı fabrikalarının gereksinim duyduğu deriler de EBK'nun ihaleleriyle satın alınmaktadır. Ciğer, işkembe, baş da ayrıca değerlendirilir. Bağırsak havakurusu yapılır (işlenir). Kuru hava ile kurutulan bağırsak, sucuk üretimi için büyük değer taşır. Bunlar piyasaya verildiği gibi Malatya, Erzincan, Sincan Kombinalarına da gönderilir. Diyarbakır Et Kombinasında sucuk üretim birimi yoktur. Boynuz, kemik, kesim artığı etlerle birlikte pişirilir ve et kemik unu elde edilir. Preslendikten sonra yağı alınır ve tavuk yemi elde edilir. Böylece hem yağ üretilmiş olur hem de yem sağlanır. Yem endüstrisinde kullanılan yaş kan da Kombina'nın sattığı bir diğer üründür. Bundan kan unu yapılır. Diyarbakır'da bu tesis bulunmamaktadır.

Diyarbakır Et Kombinası, Belediyeye mezbaha hizmeti vermektedir. Burada hijyen koşulları büyük önem kazanmaktadır. Kesilen hayvanlar depoda soğutma yapıldıktan sonra satışa çıkarılır.

Kombinada kasapların, halkın da istekleri gözönüne alınmakta, hizmet veril-

mektedir. İlkbaharda kesilen kuzunun kuyruğu müşteri almadığı için saklanmak zorundadır. Burada donmuş halde korunur. Daha uzun süreli saklamak için de tesisler bulunmaktadır. Et dışında, halktan gelen isteklere göre, peynir de soğuk hava tesisinde depolanmakta ve nisan ayından ekim, kasıma kadar korunmaktadır. Ayrıca, kasap esnafının mevsiminde satamadığı sakatat da burada, belli bir ücret karşılığı saklanmaktadır.

Beslenmede önemli yeri olan hayvansal gıdaların içinde et ve sakatatın fiyatlarındaki yükselişi kontrol altında tutmak, piyasa fiyatlarını dengeli hale getirmek EBK'nun ve Kombina'nın en önemli sosyal, ekonomik işlevidir.

B. Dokuma Sanayii

1. Sümerhalı Diyarbakır Halı Fabrikasının kuruluşuna 1953 yılında başlanmış; 1954 yılında "Diyarbakır Şayat Fabrikası" olarak üretime geçmiştir. 1976 yılına kadar Defterdar Yünlü Sanayii Müessesine bağlı bir fabrika olarak çalışmış, bu tarihten sonra "Sümerbank Halı ve Yünlü Sanayii Müessesesi" adı altında etkinliğini sürdürmüştür.

Diyarbakır Şayak Fabrikası, bölgenin yapağılarını değerlendirmek amacıyla kurulmuştu. Yapağı bölgeden satın alınmakta, fabrikada ayrılmakta ve yıkanmaktaydı. Gereksinimden fazla olanlar Sümerbankın diğer fabrikalarına gönderilmekteydi. Yıkama dairesinde elde edilen temiz yapağı saatte 150 kg kadardı.

1410 iğlik bir iplik dairesi ile 40 tezgahlık bir dokuma dairesine sahip olan fabrikada kamgarn ve Ştrayhgarn olmak üzere iki tip dokuma yapılırdı. İkisinin günlük üretimi 1300 metre kadardı. Yılda 600-700 ton hammadde kullanılırdı. Bunlar kirli yün, kıl ve tiftik idi. Göçer konar aşiretlerden alınan bu maddelerin dışında yardımcı madde olarak temiz yün, yünlü eski kumaş, yapay elyaf, kamgarn ve Ştrayhgarn ipliği gibi maddelere de gerek vardı. Temiz yün Sümerbank Defterdar Fabrikasından; eski kumaşlar Doğu Anadolu'daki askeri birliklerden, Viskon Gemlik Suni İpek Fabrikasından; Kamgarn ve Ştrayhgarn ipliği ise Merinos fabrikasından ve yine Defterdar Fabrikasından sağlanırdı. Diyarbakır Şayak Fabrikasında yılda 150-250 ton kadar iplik ve 300-350 bin metre kadar da yünlü dokuma üretilirdi. 1970 öncesinde fabrikada 34 memur ve 441 işçi çalışmaktaydı.

1979 yılına kadar Ştrayhgarn iplik ve kaba yünlü dokuma üreten fabrika, aynı yıl başlatılan yatırımla yarı kamgarn iplik ve makina halısı üretimine yönelmiştir. Bu süre içinde 1976 yılı teşekkül yatırım programına "Halı Üretim Tesisi" adı ile yeni bir etüd proje alınmıştır.

Fabrikada düz ve desenli makina halısı üretimi yanında Diyarbakır, Siirt, Van, Bingöl, Erzurum, Kars ve Kahramanmaraş Bölge Müdürlükleri aracılığı ile yurdun doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde el halıcılığı etkinliklerini yürütmektedir.

1994 Aralık sonu itibariyle, fabrikada 233 işçi ve 128 idari, teknik personel görev yapmaktadır.

94 053 m2 alana sahip fabrikada kapalı yer 17 012 m2'dir (% 18.08). Fabrikanın amacı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da üretilen yapağı ve yünlerin mahallinde değerlendirilmesinin yanında, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan geri kalmış yörelerin kalkınmasını sağlamak ve işsizlik sorununa çare bulmaktır.

Üretim	1990	1991	1992	1993	1994
İplik	611.515	561.265	579.863	564.021	281.494 kg
Düz ham halı dok.	43.073	25.049	42.318	54.432	22.371 m2
Desenli ham halı. dok.	204.811	196.839	195.947	180.314	96.350 m2
Düz mamul halı	41.792	24.179	39.192	52.929	21.670 m2
Desenli mamul halı	199.493	185.370	188.339	180.011	92.592 m2

2. Sümerbank Holding AŞ, Diyarbakır Pamuklu Sanayii İşletmesi yurdun geri kalmış yörelerinde ekonomik, sosyal ve kültürel yönden dengeli bir gelişme sağlanması ile işsizlik sorununun çözümüne katkıda bulunması ve bölgede kurulacak özel sektör kurumlarına öncülük yapmak amacıyla kurulmuştur.

Fabrikanın kurulmasına 1972 yatırım programında yer verilmiştir. Arazi satın alınması, inşaat işleri, makinaların seçimi, enerji ve akaryakıt sorununun etkilediği tekstil krizi ve makina siparişlerinin gecikmesi nedeniyle üretim 1977 yılında başlamıştır.

İşletme, Diyarbakır'ı Ergani'ye bağlayan yol üzerindedir. Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin pamuklarının işlendiği tesislerde karde tip pamuk ipliği üretilmektedir. Değişik numaralarda üretilen bu iplikler, Genel müdürlükçe belirlenen bir program dahilinde, Sümerbank'ın diğer işletmelerine verilmekte, bazen de satış ipliği olarak iç piyasaya sunulmaktadır.

25 000 iğ ve yılda 4 400 ton iplik kapasitesiyle planlanan tesisin iğ sayısı 27.144'e yükseltilmiş ve üretim de 4 624 tona çıkmıştır. 1985 ve 1986 yıllarında fabrika, bölüm bölüm modernize edilmiştir. İplik kalitesinin önemli ölçüde iyileşmesi sonucunda dışsatım yapma olanağı doğmuştur. Tabloda, yıllara göre yapılan iplik dışsatımı görülmektedir.

1987	7.5 ton
1988	106 ton
1989	30 ton
1990	211 ton
1991	195 ton
1992	400 ton
1993	60 ton

Sümerbank Holding AŞ Diyarbakır Pamuklu Sanayii İşletmesi bölgedeki işsizliğe belli ölçülerde çözüm getirirken, mesleki ve teknik orta öğretim öğrencilerine uygulamalı çalışma olanakları sağlamakta ve hem mesleki ve hemde maddi kazanç sağlamaktadır. böylece bir sanayi tesisi okul fonksiyonu da kazanmış olmaktadır.

1994 sonu itibariyle, işletmede 49 memur ve 243 işçi çalışmaktadır. İşçilerin bir kısmı zaman esasına göre çalışmakta, bir kısmı da akort esasına göre üretime katılmaktadır (Yani, işçi, çıkardığı, ürettiği ipliğe göre ücret alır. Buna gerdi akort denir. İkinci bölüm grup akorttur. Bu grupta ferdilerin çıkardığı üretime bağlı olarak ücret alınmaktadır.)

İşletme 2 vardiye halinde çalışmakta ve toplam 15 saat üretim yapmaktadır (7-15.00 ve 15.00-23.00).

İşletme çelik karkas inşaat türünün uygulandığı binalarda üretim yapar. Aydınlatma elektrikle, havalandırma klima ile sağlanır. Fabrika alanı içinde atelye, soğutma santrali, şalt, buhar santrali, derin su kuyuları, gömme ve ayaklı depoları, garaj ve itfaiye binaları gibi yardımcı işletmeler vardır. Kapalı alan, pamuk ambarı, sosyal tesisler ve konutlarla birlikte toplam 460.730 metre karelik yüzölçümü bulunan tesisin Diyarbakır'da sosyal, ekonomik, kültürel, eğitsel değeri çoktur.

Tuğla-Kiremit fabrikaları (İmalathaneler):

1975 yılına değin Diyarbakır'da tuğla üretimi ilkel yöntemlerle yapılıyordu. Tuğla, bir anlamda, ısıtılarak sertleştirilmiş kerpiç demektir. Kalite düşük olduğu gibi üretim de azdır. Buna "harman tuğlası" adı verilmekteydi. Kalıplara dökülen çamur kesilir, kurutulur, pişirilirdi.

1975 yılında deri işleme üzerine bir fabrika kurmak için, Diyarbakır'lı işadamları girişimde bulundular. Hammadde sağlanmasının kolaylığı yanında, kalifiye işçi bulma sorunu kendini gösterdi. Dericilik ince bir işçilik ve ileri teknoloji gerektiriyordu. Bu iş kolu ile ilgili olarak kurulan fabrika, daha sonra tuğla-kiremit fabrikasına dönüştürüldü. Almanya'dan getirilen makinalarla, fabrika 1975 yılında tuğla üretimine başladı.

Hoffman fırın yöntemiyle tuğla üretimi 2 mly adet/ay kapasitelidir.

1994 sonu itibariyle, Diyarbakır'da 9 tuğla-kiremit fabrikası üretim yapmaktadır. Bunların sekizi Hoffman yöntemiyle çalışmaktadır. Biri ise "tünel kurutmalı"dır. Boyut olarak tuğlalar 8.5 ve 10.5 tabir edilen ölçülerdedir. Toplam 9 fabrikanın yıllık üretimi 15-16 milyon adedi bulmaktadır.

Tuğla haline dönüştürülecek toprak, Eski Silvan Köprüsü çevresinden alınmaktadır. Hammadde yakın olduğu için ulaşım masrafları maliyeti etkilememektedir. Tarım toprağı olmadığı için, toprakların amaç dışı kullanımı gibi bir durum sözkonusu değildir. Fabrika sahibi şirketler, arazi satın alarak, işe yarar kil tabakasını taşımaktadırlar.

Hoffman sistemiyle çalışan fabrikalarda götürü usulüyle çalışılmaktadır. İşçiler üretilen tuğla başına ücret alırlar. Diyarbakır Tuğla Kiremit Sanayi AŞ'nin fabrikasında işçiler daimi statüde çalışırlar; götürü usulü burada geçerli değildir. Burada yıllara göre değişmekle birlikte, işçi sayısı 100 kişidir. Diğerlerinde 30 ile 40 arasında değişmektedir.

Diyarbakır'da tuğla üreten fabrikalar havzanın, bölgenin gereksinimlerini karşılayabilmektedirler. 1992-1993'te Şanlıurfa ve Batman'da iki yeni fabrika açılmıştır.

Fabrikalar "Tuğla-Kiremit" şeklinde adlandırılmakla birlikte, Diyarbakır'da kiremit üretimi yoktur.. Bu, başka bir teknolojidir. Elazığ'da Altınova Çimento Fabrikasının üretime geçmesine koşut olarak kiremit üretimi de başlamıştır. Diyarbakır'da kiremit gereksinimi Elazığ'dan karşılanmaktadır.

Diyarbakır'da toprağa dayalı sanayinin altyapı (infrastructure) sorunları vardır. Silopi kömürleri ve Şırnak asfaltitleri zaman zaman sağlanmasında zorluk çekilen yakıtlardır. Silopi kömürleri tuğla üretimi için kullanışlı olmakla birlikte güç elde edilmektedir. Az kül bırakan, kalorisi fazla Silopi linyitleri kış zorlukları, yağışlar nedeniyle ocakların çalışmaması üzerine işletilemez; çıkarılamaz. Buna 1985 sonrasında terör de eklenmiştir. Şırnak asfaltitlerinin kullanılması da üretimi aksatmaktadır. Elektrik kesilmeleri, özellikle otomasyon üretim yapan fabrikaları zor durumda bırakmaktadır. Keban HES'ından özel hat çekilmesi maliyetleri artırmaktadır.

D. Makina ve Techizat Sanayii

1. Temsan: Türkiye Elektromekanik Sanayii, elektrik enerjisi üretiminde kullanılan araç ve gereçler üretmek üzere 1975'te kurulmuştur. 1980 sonrasında yatırımlarını Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinde yoğunlaştırmış bulunan TEMSAN'ın en önemli projesi Diyarbakır'da kuracağı tesis idi. Diyarbakır'daki tesis buhar ve su türbinleri, büyük ve küçük jeneratör ve motorlar, küçük su türbini ve pompa üretmek üzere projelendirilen 32 fabrikalı entegre bir tesistir.

Diyarbakır şehri dışında, Ergani yolu üzerinde bulunan tesislerin inşaatları ve makinalarının montajları 1980 yılından itibaren tamamlanmıştır. Fakat finansman yetersizliği, özelleştirme kapsamına alınmasıyla ortaya çıkan belirsizlikler nedeniyle, kapasitenin ancak % 25'i değerlendirilmektedir.

Fırat ve Dicle ile bu ırmaklara ulaşan yan kollar üzerinde yapılmakta olan barajların elektrik üretme amaçlı olarak projelendirildiği düşünülünce Temsan tesislerinde yapılacak üretimin ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Su türbinleri ve jeneratörlerin, turbo-jeneratörlerin, elektrik motorlarının, buhar türbinlerinin burada üretilmesiyle hem istihdam alanı genişleyecek; hem de bunlar ülke dışından satın alındığına göre, döviz kaybı önlenmiş olmaktadır.

Türkiye Elektromekanik Sanayii Diyarbakır tesislerinde 1994 sonu itibarıyla 135 işçi 72 memur çalışmaktadır. 1980 yılında yapılan projelere göre, tam ka-

pasiteyle üretime geçmesi halinde, TEMSAN fabrikalarında 6500 insana iş olanağı yaratılabileceği belirtilmiştir. Ancak, % 25 kapasiteyle çalışması sonucu, bu sayının 1/4 oranına bile erişilememiştir.

İlgililer, 1995 yılı içinde Temsan'ın bütünüyle işlemez hale geleceğini belirtmektedirler. Bu, Diyarbakır sanayiinin handikaplarından birisi olarak dikkati çekmektedir. Projesi yıllar alan, yapımı çok uzun süren, araç ve gereç montajı pek yavaş ilerleyen entegre bir tesis, üretime geçirildikten sonra, özelleştirme adı altında üretim dışı bırakılmaktadır. Tesisleri satın alan kişi ya da holdingler, rantabl olmadığı gerekçesiyle tesislerin işe yarar makinalarını sökerek Marmara, Ege bölgelerine taşımaktadırlar. Gelişmemenin sancılarını toplumsal düzendeki rahatsızlıklarla gösteren Güneydoğu Anadolu Bölgemiz, böylece sayısı zaten sınırlı olan sanayi tesislerinden birisini daha kaybedecektir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında en alt sırada yer alan bölge için, bu, önemli bir gerileme olayıdır.

Sonuç

Güneydoğu Anadolu bölgesinin sanayileşmesi sözkonusu olunca, iki büyük şehir karşılaştırılır: Diyarbakır ve Gaziantep. Osmanlı Devletinin son dönemlerinde her iki şehrin de çok geniş hinterlandı vardı. Ulusal sınırlar çizilince ve Musul Vilayetimiz Büyük Britanya İmparatorluğunun mandaterliğine; Halep de Fransız devletinin kolonialist yönetimine girince her iki şehir de bu hinterlandlarını yitirdiler. Birinci Dünya Savaşından sonra Ayıntap Fransız işgaline karşı direndi; tamamen yakılıp yıkıldı ve sömürgeleştirilmenin acılarını çekti. Fakat, Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Diyarbakır vilayeti İngiliz nüfus bölgesinin dışında kaldı. Fransızlar Mardin'e kadar ilerledilerse de, demiryolu çizgisinin kuzey bölgelerine kadar etkinlik alanlarını genişletmediler.

Cumhuriyet döneminde her iki şehir de, büyük bir yorgunluk içindeydi. Çarşılarda el sanatları çökmüştü. Ayıntap'ı büyük bir el sanatları çarşısı haline getiren insanlar da, savaşların ardından ortaya çıkan durgunluğun etkisiyle, tezgahlarını çalıştırmaz olmuşlardı. Fransızlarla işbirliği yapan Ermeniler, Kuvayı Milliye'nin şehri devralmasından sonra, intikam alınacağı korkusuyla göç etmişlerdi. Birçok entellektüel insan yetiştiren kolejler, misyoner okulları, azınlıkları eğiten yüksek öğretim kuruluşları kapanmıştı. Şehir köyleştiğinden ekonomik çöküşle birlikte sosyal yaşama düzeni de bozulmuştu. Diyarbakır'ın durumu Ayıntap'tan daha zordu. Üzerinde, hayvanların çektiği arabaların, kağnıların mal taşıdığı bozuk karayollarından başka hiçbir ulaşım ağı yoktu. Bu yollar da karlı ve yağmurlu dönemlerde geçilmez oluyordu. Dicle su yolu eski önemini yitirmiş; keleklerle yapılan taşımacılık durmuştu. Çünkü, ne artık Diyarbakır çarşılarında üretilen ve Mezopotamya'nın aşağı bölgelerine gönderilebilecek mamül madde vardı, ne de bunları satın alabilecek Musullu, Bağdatlı bir alıcı, tüketici kütle... GD Toroslar üzerinde orman formasyonları bozuk çalılıklara dönüştürülmüştü. Elektriğin olmadığı, salgın hastalıkların (trahom, verem, sıtma, kolera vd) yaygın olduğu şehir bir harabeden farksızdı. Hiçbir

sanayi tesisi yoktu. Dicle ve kolları üzerinde, su gücünden yararlanılarak tahıl öğüten değirmenler çalışıyordu ve bunlar da sanayi tesisi sayılmazdı. Yünden, pamuktan, ipekten küçük ölçülü dokumalar, şayaklar elde ediliyordu. Şal şepik adlı şalvar/pantolon kumaşı az miktarda üretiliyordu. Trablus, Hama kuşağı gibi bazı dokumalar yapılıyor, "puşi" adlı bir başlık dokunuyordu. Cumhuriyet 2 yaşındayken, Şeyh Sait ayaklanmasının Darahini, Çapakçur, Elaziz üzerinden Diyarbakır'ı de etkilemesi, bölgenin ekonomik kalkınmasına büyük zarar vermiştir. 1926 yılında İngiltere ile yapılan görüşmelerde, Türkiye, Musul vilayetini istemiş; gerekçe olarak da özellikle Kerkük'ün Türk/Türkmen nüfusunun yoğunluğunu göstermiştir. Fakat, Büyük Britanya İmparatorluğu, gelecekte büyük önem kazanacağı belli olan petrol yataklarını elden çıkarmamak için Türkiye'nin haklı talebini reddetmiştir. Böylece Dicle havzasının kuzeyi ile güneyi arasında yapay bir sınır ortaya çıkmış ve bu ayrılık kesinleştirilmiştir. Diyarbakır'ın 1920'li yıllardaki geriliğinin nedenleri arasında, hinderland daralmasını ilk sıraya koymak gerekir.

Gaziantep ipek yolu üzerindedir. İskenderun ve Mersin Limanlarını kullanma avantajına sahiptir. Gaziantep ve yöresindeki yerleşim birimleri, kökü antik döneme dayanan ticari ve sınai merkezler olma geleneğini, sonraki tarih dilimlerinde koruyabilmıştır.

Diyarbakır'da bütün bölgede olduğu gibi, bir yandan iktisadi gerikalmışlıkla; bir yandan da coğrafya (doğal koşullar) ile savaşılmaktadır. Diyarbakır, feodal bağlardan kurtulamamış olmanın yarattığı darboğazların ciddi katkısıyla, Ankara'dan gelen kaynaklara hükmedecek, onları yönlendirebilecek, en yüksek yararı sağlayabilecek güçte bir birikime sahip görünmemektedir.

Diyarbakır'da yapılan kamu yatırımları enerji ağırlıklıdır. Bunların ülkenin üretim ve sunu gücünü artırmada büyük katkılar sağlarken, buldukları yerin ekonomisine aynı derecede aktivite katmadıkları da bir gerçektir.

Sonuç olarak, büyük ticaret yolları ve ticari merkezler "haşin coğrafyası olan bölgelerin dışında" oluşmaktadır. Bu, coğrafi bir nedendir. Aşiret düzeninin, feodalitenin nedeni bölge insanının yetersizliğini/yeteneksizliğini değil, coğrafyanın ticareti ve şehirleşmeyi önleyen haşin karakteridir. Günümüzde, Türkiye'nin ulaştığı olanaklarla, tersine dönmüş talihi, olumsuzlukları yenmek için, devlet eliyle, üniter devlet içinde batıdan doğuya kaynak aktarmak gerekmektedir. (T. Akyol, Milliyet: 21 Kasım 1992, s. 11).

Diyarbakır sanayiinin içinde bulunduğu diğer sorunlar ve öneriler aşağıda sıralanmaktadır.

- Son yıllarda genel ekonominin bozulması ve siyasal düzensizlikler (istikrarsızlık) ile Körfez Savaşının bölgede bıraktığı kötü miras bir türlü ortadan kaldırılamamaktadır. Habur kapısının resmen açılması da beklenen canlılığı yaratmamıştır.

- Dünyanın globalizasyona (küreselleşme) gitmesi, serbest piyasa ekonomisinin yoğun rekabet koşullarını ortaya çıkarması, yüksek enflasyon, yüksek faiz politikası ve AT ile Gümrük Birliği (GB) Anlaşmasının imzalanması Diyarbakır sanayinin durmasına ve gerilemesine neden olmaktadır.

- Süratle değişen dünya koşulları (konjonktür) (artık çimento ve tekstilin sanayi sayılmadığı) ve aşırı artan nüfusumuz (demographic explosion) ve bol miktarda israf edilen ülke kaynakları ile sanayinin finansman kaynağı eksikliği, yatırım yapmak isteyenler için caydırıcı, düşündürücü etkenlerdir.

- Diyarbakır ekonomisindeki durgunluğun aşılması ve sanayinin iç yapısındaki bozulmanın önlenmesi için en sağlıklı yol, yüksek teknolojiye sahip, dışsatım olanağı bulunan ürünleri elde edecek yatırımlara hız kazandırmaktır.

- Organize Sanayi Bölgesi XXI. yüzyıl koşullarına göre hazırlanmalıdır. İzmir, Bursa, Eskişehir OSB'leri gibi doğal gaz olanaklarından yararlanılmalıdır. Çevre temizliğini bozucu sanayi atıklarının devlet tarafından değerlendirileceği merkezler, arıtma sistemleri yapılmalı; işletilmelidir.

- Yüksek enflasyon ve uygulanan yüksek faiz politikasından dolayı Diyarbakır sanayicisine özel olarak düşük faizli reeskont olanakları sağlanmalı ve tüm bankalarda Güneydoğu ve Diyarbakır için özel krediler oluşturulmalıdır.

Ancak, burada, kredi olanaklarından ve teşvik tedbirlerinden yararlanan sanayicilerin "ihamet"inden söz etmek de gerekmektedir. Günümüzde Ergani'den Diyarbakır'a; Diyarbakır'dan Silvan, Batman, Hasankeyf'e bir yolculuk yapmak, Güneydoğu'nun nasıl bir "fabrikalar mezarlığı" haline getirildiğini gözler önüne sermeye yeterlidir. Bölgenin kalkındırılması için, özellikle 1983'ten başlanarak, teşvik sistemi uygulanmıştır. Dağıtılan teşvik kredilerinde yanlışlıklar yapılmıştır. Milyarları ve trilyonları bulan bu kredilerin önemli bir bölümü büyük şehirlere, batı bölgelerine kaymıştır. Bölgeye yatırım yapılmamış değildir. Fakat, bunlar rantabl tesisler olarak tamamlanmamış, üretime geçirilememiştir. Sadece Diyarbakır ilinde, teşvik kredileri aldığı halde, yarım kalmış tesis sayısı 100'ün üzerindedir. Verilen örnekler düşündürücüdür. Bölgenin "müteşebbis" insanların hemşehrilerine yaklaşımları da bu davranışlarının "ihamet" olduğunu ortaya koymaktadır. Bir örnek vermek gerekir. 1 milyar TL kredi alan bir işadamı, bunun 200 milyon TL'si ile derme-çatma tesis yaparken, 800 milyon TL'lik bölümünü çeşitli yollarla batı illerine transfer etmektedir. Bu şekilde kredi alan ve bu yolla değerlendiren insanların kötü niyeti ortaya çıkmaktadır. Oysa, bu krediler bölgenin geliştirilmesine yönelik verilmiştir. Yörenin hammadde kaynaklarını değerlendirmek, işsiz insanlara iş alanı açmak ve yörenin/bölgenin sosyo-ekonomik yapısında iyileştirmeler yapmak, ülkemizin batısıyla entegrasyonu sağlamak amacıyla verilen bu kredilerin % 95'inin gerektiği şekilde yatırımlara yöneltilmediğini belirten ilgililer "yatırımların yarım kalmasını önlemek için kredilerin bir bölümü inşaat sürerken, kalan bölümü ise işletmeye açıldıktan sonra verilebilirdi." demektedirler.

Devletin, kamu bankalarının verdiği krediler kişi adına değil, şirket adına ödendiğinden "batık kredi" olması, yani geri ödenmemesi kolaylaşmaktadır. Çünkü, şirket bir süre sonra kendini feshetmekte ve hiçbir ödeme yapılmamakta; borçlar geri ödenmemektedir. Güneydoğu Anadolu sanayiden yoksun "rural" karakteri ağır basan bir bölge olarak kalırken, teşvik kredileriyle Ege'de, Marmara'da çiftlikler satın alınmakta; apartmanlara yatırım yapılmaktadır.

Diyarbakır sanayisinin geri kalış nedenlerinden birisi de İskenderun, Mersin, Samsun gibi limanlara uzak olmasıdır. Öte yandan, ikincil bir hat durumunda olan Yolçatı-Kurtalan demiryolunun Diyarbakır'a büyük bir yararı dokunmamaktadır. Diyarbakır-Mardin, Şanlıurfa-Diyarbakır bağlantılarının kurulması ve Kurtalan'ın da son istasyon durumundan çıkartılması gerekir. Karayollarının yükünün azaltılması, hammaddenin daha kolay taşınması, Diyarbakır sanayisinde bir atılıma neden olabilecektir.

- İşsizliğin önlenmesi için, bölgedeki hızlı nüfus artışı gözönüne alınarak yeni istihdam stratejileri belirlemek en temel hedef olmalıdır. Bu şekilde, özellikle şehirselleşen kesimlerde işsizlik azalır, milli hasıladan alınan pay artırılabilir. İşsizliğin önlenmesiyle, bölgede sosyal istikrarın dengeye oturması da sağlanacaktır.

- Yörenin/bölgenin doğal kaynakları rasyonalize edilmelidir. Bu hedef, bölgenin motor sektörleri olan sulama, enerji, turizm ve bunlara dayalı sektörlerin etkinliklerinin artırılmasını ve süratlendirilmesini sağlayacak yatırımlarla sağlanır. Bunun için, küçük ve orta ölçekli işletmelere verilen destek artırılmalıdır.

- Tarıma dayalı sanayi uygun koşullarda desteklenmelidir. Bu sanayi koluna hammadde sağlanabilmesi için doğaldır ki, tarımın da ihmal edilmemesi gerekmektedir. Verimli tarım alanlarının yapılaşmalardan korunması, toprak koruma önlemlerinin alınması, sulama ve gübreleme, zararlılarla mücadele vb. konularında çiftçiye destek olunmalıdır.

- Diyarbakır Havzasının pamuğunu değerlendiren Köyteks gibi bir hazır giysi üreten tesis sahip değiştirilerek Turssan adını almış ve finansman sıkıntısına düşünce de çalışması durdurulmuştur. 1994 sonunda artık üretim yapmayan tesisin bar, gazino benzeri bir eğlence sitesine dönüştürüleceği ileri sürülmektedir. Nüfusu doğumlarla ve aldığı kütlesele göçlerle olağandışı artan bir beldede, bir sanayi tesisinin çalıştırılmaması ve kurulduğu amacın dışında kullanılması büyük bir yanlışlıktır, hıyanettir.

1980 yılından öne yapımı tamamlanan ve makinaları da monte edilen Diyarbakır Sigara Fabrikası, aradan geçen 14 yıl içinde işletmeye alınmamış; üretim başlatılmamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun (Adıyaman, Silvan, Bitlis) üstün nitelikli tütünlerini işlemek, sigaraya dönüştürmek için kurulan fabrikanın işletilmemesi, kamuoyunda devlet yatırımlarına karşı güvensizlik doğurmaktadır. Bu nedenle, günümüz koşullarında rantabl sayılmasa da, bir

sanayi kuruluşunun toplumsal işlevi düşünülerek, işletmeye alınması gerekmektedir. Devletin "sosyal" olma niteliği bu tür özverilerle belirginlik kazanmaktadır.

Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi (DOSB), Ergani yolu üzerinde, bazalt akıntıları nedeniyle tarıma elverişli olmayan bir alan üzerinde kurulmaktadır. Ticaret ve Sanayi Odasına başvurarak yer tahsis edilmesini isteyen firma sayısı 41'de kalmıştır. Bu, işadamlarının, holdinglerin, yatırımcıların güven duymalarından kaynaklanmaktadır.-Firmaların kuruluş amaçları şöyledir: Yem, un, makarna, bisküi, iş makinaları ve inşaat malzemeleri, çelik raf ve büro malzemeleri, civata-somun, plastik enjektör, ısıtma cihazları, tekstil, deri, tarım araç ve makinaları, entegre et, iplik, mermer, çelik konstrüksiyon, soğuk hava deposu, elektrik malzemeleri, çırçır pres, plastik ve oyuncak tıbbi cihaz ve laboratuvar malzemeleri..

- İşletme sermayesi olarak kredi alanlarının izlenmesi, gerçek amaca uygun kullanılıp kullanılmadığının denetlenmesi önem taşımaktadır. Teşvik kredileri sanayileşmenin motor gücüdür. Fakat, Güneydoğu Anadolu'da bunun istismarı önlenmelidir. Yarım kalmış tesislerin tamamlanması, tamamlananların işletmeye açılması, üretime geçmesi istihdam sorununu da ortadan kaldıracak; sanayileşmeye ivme kazandıracaktır.

Kaynakça

- Ardel A. 1961. Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler, Türk Coğrafya Dergisi, 21, 140-148 ss.
- Arslan R. 1979. Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri, Ziya Gökalp Dern. Yay: 3, Çeşitli Eserler Dizisi: 1, Ankara.
- Başol K. 1992. Doğal Kaynaklar Ekonomisi (3. Baskı), İzmir.
- Beysanoğlu Ş. 1962. Diyarbakır Coğrafyası, İstanbul
- Cillov H. 1970. Türkiye Ekonomisi, İst. Ün. Yay. 1497, İktisat Fak. Yay. 250, İstanbul.
- Darkot B. Diyarbakır maddesi, İslam Ansiklopedisi
- Göyünç N. 1968. XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, VII, 76-80 ss.
- Göyünç N. 1971-1972. Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu, Atatürk Konferansları, V, 61-74 ss.
- Kalelioğlu E.1989. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarımsal Yapısı, Coğr. Araşt. I, 1, 159-168 ss.
- Kepenek Y.1984. Türkiye Ekonomisi, Savaş Yay. Ankara.
- Korkmaz M.1988. Şer'iyye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Hacettepe Ün., Sosyal Bil. Enst. Ankara.
- Kurdaş K.1973. Türkiye'de Sanayileşmenin Teşviki. Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, 10 (7), 7. 27-40 ss.
- Manısalı E.15 Kasım 1973. Doğal Kaynaklar, Tarım ve Sanayileşme Türkiye İktisat Gazetesi, 21 (1061), 1.8, İstanbul.
- Özgüç N.1986-87. Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı, İst. Ün. Edeb. Fak. Coğrafya Dergisi, 2, 35-70 ss, İstanbul.
- Serin N.1963. Türkiye'nin Sanayileşmesi, Ank. Ün. SBF. Yay. 167-149, Ankara.
- Sözer A.N. 1969. Diyarbakır Havzası, Diyarbakır Tanıtm. Ve Tur. Dern.
- Tuncel M.1960. Türkiye Coğrafi Bölgelerinin Zirai Karakterleri, İst. Ün. Coğr. Enst. Derg. 11, 76-101 ss. İstanbul.
- Tümertekin E. 1994. Ekonomik Coğrafya, İst. Ün. Edeb. Fak. Yay. 2926.
- Yücel T. 1963-64. Avrupa'nın Sanayi İnkılabından Önceki Çehresi ve Sanayi İnkılabı, Türk Coğrafya Derg. XVIII-XIX. 22-23, 49-64 ss